

## תוכן העניינים

טו	אקדמות מלין
יט	דרכי ציטוט
1	מבוא
1	א. כלום לא נכתב די על ליל הסדר?
4	ב. עיקר חסר מן הספר? בין 'פסח' ל'פסחים'
11	ג. למבנה החיבור

### חלק ראשון

לצביונו של ליל הסדר – בין ימי הבית לימי המשנה והתלמוד

#### I. ליל הסדר בלא הגדה – האפשר?

17	א. תולדות מצות הסיפור ביציאת מצרים
17	1. כלום נהגה הגדה בימי הבית?
23	2. מניין להגדה מן התורה?
28	3. לתוקפה של מצות הגדה – מתנאים ועד ראשונים
34	סיכום

#### II. שילוב ההלל בסעודה כיסוד עיצובו של הסדר

37	ב. אימתי נאכלת סעודת ליל הסדר?
	1. 'הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת' ו'מזגו לו כוס שני' – מדוע כבר עתה?
37	2. סעודה והגדה – מה קודם?
41	(א) פתרון שהוצע: בראשונה קדמה הסעודה
41	(ב) טעמה של חלוקת ההלל ובירור מיקום הסעודה
45	3. משמעה של הבאת המאכלים והשלכות שילוב ההגדה
51	4. 'וכאן הבן שואל' – מה טעם הודגש 'וכאן'?
53	סיכום
56	

- ג. 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן' – מדוע?  
 57  
 59 1. טעמי איסור אפיקומן וקשייהם  
 2. אכילת שובע – בקדשים, בפסח ובמצה: האם מכאן נאסר  
 68 האפיקומן?  
 77 3. טעם איסור אפיקומן – הצעה חדשה והשלכותיה  
 83 4. כלום אחר מצה מפטירין אפיקומן? לבירורן של שתי מסורות  
 5. מדוע יש לאכול מצה גם בתחילת הסעודה וגם בסיומה?  
 86 לתולדותיה של הלכה בתר-אמוראית  
 (א) אין מפטירין אחר מצה אפיקומן: פירוש הסתמא  
 86 ופסיקת גאונים  
 90 (ב) מפטירין אחר מצה אפיקומן: שיטת גאון וקשייה  
 92 (ג) מצה טעונה אכילת שובע – על שיטה תלמודית שנעלמה  
 96 (ד) כיצד הפכה המצה זכר לפסח?  
 98 סיכום
- ד. ברכת גאולה על שום מה?  
 99 1. ברכת הגאולה – על ההגדה?  
 107 2. תמורות בתפיסת אמוראי ארץ ישראל את ברכת הגאולה  
 111 3. מטבע של ברכת הגאולה: מגאולה בימי הבית לגאולה בימי חורבן  
 111 (א) קשיי שיטתו של ר' טרפון  
 113 (ב) לטיב ברכתו של ר' עקיבא על פי גרסתה המקורית  
 (ג) גאולה בעת חורבן כיצד? ליסוד מחלוקתם של  
 121 ר' טרפון ור' עקיבא  
 124 סיכום
- ה. ארבעה כוסות – מכוסות של ברכה למצווה בפני עצמה  
 125 1. לרקעם של ארבעה כוסות בכלל וכוס שני בפרט  
 125 2. כוס חמישי והלל הגדול: שיטת ר' טרפון  
 129 (א) כלום קבע ר' טרפון כוס חמישי?  
 129 (ב) מהו 'הלל הגדול'?  
 133 (ג) מה טעם נוסף הלל הגדול לסדר הלילה?  
 138 3. כיצד נולדה מצנת ארבעה כוסות?  
 142 (א) הלל בבית הכנסת: שיטת בני ארץ ישראל  
 142 (ב) הולדתה של מצנת ארבעה כוסות  
 148 (ג) כוסות של חירות: שיטת רבא ושיטות חולקות  
 150 (ד) 'הכל חייבין בארבעה כוסות' – האומנם?  
 157  
 163 סיכום

### III. לתולדות משמעיהם של מאכלי הסדר

- 166 1. מצה ומרור שאנו אוכלים על שום מה?  
166 1. מצה בשבעת ימי הפסח: מצווה או רשות?  
166 (א) לשאלת היחס בין פשט הכתובים למסורת חז"ל  
170 (ב) לטיבה של מצה: לחם נעדר חמץ או יתר על כן?  
170 (1) 'לחם עני' – תנאי חיובי בגוף המצה?  
172 (2) 'מצה ישנה' – האם טעונה המצה הכנה לשמה?  
176 (3) 'מצה שמורה' – מפני מה?  
2. מצה ומרור בליל הסדר: כלום תלויים בקרבן הפסח?  
184 שיטות תנאיות  
189 3. מצה ומרור בלא קרבן: שיטות האמוראים ושאלת רקען התנאי  
195 4. 'כורך' על שום מה?  
195 (א) כריכת הפסח עם מצה ומרור: כלום נחלקו עליה תנאים?  
202 (ב) כריכת מצה ומרור גרידא: המחלוקת במקורות האמוראיים  
(ג) 'מצוות מבטלות זו את זו': כלום בכך נעוצה המחלוקת  
207 על 'כורך'?  
210 (ד) ליסודה של מחלוקת הכריכה  
214 5. טעמי המצוות שבמשנה – מי אמרם?  
220 6. מה טעם הצריך רבן גמליאל לנמק את מצוות הפסח?  
220 (א) 'מצה – על שם שנגאלר': מגמת רבן גמליאל על פי נימוקו  
224 (ב) 'מרורים – על שמיררו המצרים את חיי אבותינו': האומנם?  
227 7. לתולדות משמעיהם של מצה ומרור: סיכום ביניים  
229 8. אכילה כפולה של מצה ומרור: טעם חדש של גאונים ומשמעו  
232 9. מצה – זכר לעוני?  
232 (א) משמעו של 'לחם עוני' במדרשי התנאים  
236 (ב) 'דרכו של עני בפרוסה', 'יחץ' ו'הא לחמא עניא'  
242 10. מצות הסבה ואפשרותה במרור  
242 (א) הסבה: בין המשנה לירושלמי ובין הירושלמי לבבלי  
249 (ב) כלום אפשר להסב באכילת מרור?  
250 11. מדוע המרור איננו כה מר? פתרונות אמוראיים ומשמעם  
254 סיכום: מצה ומרור – מתבליני הקרבן למאכלי זיכרון  
255 ז. חרוסת – הולדתה וקורותיה  
255 1. חרוסת – על שום מה?  
260 2. חרוסת: מתבלין של מצה ומרור למאכל סמלי

- ח. מה נשתנה הלילה הזה שמטבלין בו שתי פעמים? 265
1. טיבול ראשון כמנה ראשונה 265
  2. ממנה ראשונה ל'היכרא לתינוקות' – וחזרה 271
  - (א) טיבול ראשון בבבלי: לפירוש הסוגיה על פי גרסתה המקורית 271
  - (ב) האומנם שני טיבולים? שיטת בר קפרא ויסודה של סברת 'היכרא לתינוקות' 277
  - (ג) מה תשיב לשאלה על שני הטיבולים? טיבול ראשון הופך שוב למנה ראשונה 280
  3. טיבול ראשון – דווקא בחזרת? בין הבבלי לירושלמי 281
  4. 'הביאו לפניו מטבל בחזרת': לפשר חיסורו של לשון המשנה 284
  5. טיבול ראשון לצורך היכר המרור: שיטת משנתנו 289
  6. שילובה של ברכת המצוות על מצה ומרור והשלכותיו 292
  7. טיבול ראשון בספרות הראשונים: בין מוקדם ומאוחר 295
- סיכום 297

- ט. חגיגת ארבעה עשר: מ'צאן ובקר' (דברים טז, ב) ועד ביצה בקערת הפסח 299
1. מניין לחגיגת ארבעה עשר מן התורה? 299
  2. מחלוקות ותמורות במעמדה של חגיגת ארבעה עשר במהלך תקופת התנאים 308
  - (א) פרישת בן דורתאי – כלום בשל חגיגת ארבעה עשר? 309
  - (ב) מחלוקת ר' ישמעאל ור' עקיבא בטיבה של חגיגת ארבעה עשר 314
  - (ג) המחלוקת על זמן אכילתה של חגיגת ארבעה עשר 317
  - (ד) משנת רבי ופיחות מעמדה של חגיגת ארבעה עשר 321
  3. חגיגת י"ד בתורתם של אמוראים וראשונים 331
- סיכום 339

#### IV. סיכום ומסקנות: בין ליל פסחים לליל הסדר

- י. תולדות סדרי הלילה ומשמען 343
1. סיכום תולדותיהם של סדרי הלילה 343
  2. למשמע תולדותיו של הסדר: גורמים ומשמעויות 352

## חלק שני לעיצוב ההגדה בידי תנאים ואמוראים

### I. גרעינה של ההגדה התנאית: שאלות ותשובות

- 357 א. גרעין ההגדה שבכתובים: דיון בין אב לבנו
- 358 ב. שאלות הבן ותשובות האב לשיטת המכילתא
- 358 1. על הרשע ועל תשובתו
- 363 2. שיטת המכילתא בתשובת החכם: מהו העיסוק הראוי לליל הסדר?
- 370 3. תשובת החכם בירושלמי ובהגדה
- 373 ג. 'וכאן הבן שואל' – מה שואל הבן לשיטת המשנה?
- 373 1. מי אומר 'מה נשתנה?' מחלוקת האמוראים
- 379 2. קשיי המשנה וגרסותיה
- 383 3. הצעת פתרון: לריבודה של משנתנו
- 385 ד. בין הגדת המשנה להגדת המכילתא: בין חידוש להמשכיות
- 389 ה. בעקבי המשנה: שאלת תלמידי חכמים והמעשה בבני ברק
- 396 ו. כלום תיקנו חכמים מעשים מתמיהים שיביאו לידי שאלה?
- 397 1. חטיפת מצה וחלוקת קליות ואגוזים – לשם מה?
- 399 2. עקירת השולחן – על שום מה? בין דבי ר' ינאי לרבה ואביי
- 405 ז. סיכום

### II. לתולדות הגדת המשנה: מדיון במאכלי הפסח למדרש 'ארמי אבד אבי'

- 410 ח. שני שלבים בהתהוות הגדת המשנה
- 410 1. הסבר מאכלי הפסח ופרשת 'ארמי אבד אבי' – מהו היחס ביניהם?
- 413 2. לשאלת מקורה של פסקת 'ארמי אבד אבי' במשנה
- 415 3. מה פשרו של כפל ההנחות במקרא ביכורים?

- 421 4. היחס בין מרכיבי ההגדה המשנאית
- 422 5. 'ולפי דעתו שלבן אביו מלמדו' – כלום יש תוכן מוגדר ללימוד האב?
- 423
- 425 ט. מדרש 'ארמי אבד אבי' – על שום מה?
- 425 1. מדוע מדרש?
- 427 2. לשאלת היקף הפרשה הנדרשת
- 431 3. 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח' – כיצד?
- 431 4. לביאור שיטות האמוראים בפירוש 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח'
- 439
- 439 (א) לשיטת רב בירושלמי וגלגולה בהגדת ארץ ישראל
- 444 (ב) 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח' בפרשנות הבבלי
- 444 (1) למקורן של פסקאות 'מתחילה' ו'עבדים היינו'
- 449 (2) מעשה רב נחמן ודרו עבדו: גרסה ופירושה
- 453 5. מדוע ניתוספה פרשת 'ארמי אבד אבי' להגדה?
- 454 י. סיכום

### III. מדרש 'ארמי אבד אבי' – בין הגדת ארץ ישראל לאחותה הבבלית

- 459 יא. מדרשה של הגדת ארץ ישראל – טיבו ומשמעו
- 459 1. 'לא על ידי שליח' – האומנם ניתן לשלול את תפקידו של משה בגאולה?
- 468 2. למקורו של מדרש 'לא על ידי שליח' ולתולדותיו
- 472 3. למגמתה של הצנעת משה
- 475 4. מה טעם 'הקב"ה מחשב את הקץ'? ומדוע הגדילה ההגדה את צרת לבן על פני גזרות פרעה?
- 478 5. למגמתו ולהרכבו של מדרש 'ארמי אבד אבי' בהגדת ארץ ישראל
- 482 יב. מדרשה של הגדת בבל – תולדותיו וטיבו
- 482 1. להיקף המדרש ולשאלת טיב דרשותיו
- 489 2. מדרשי שלושת הכתובים הראשונים: סוגות וצירופיהן
- 494 3. קשיי מדרשו של הכתוב הרביעי בהגדה הבבלית
- 498 4. הצעת פתרון: 'יד חזקה' וגו' – כלפי מי?
- 501 5. מדרש 'ובמרא גדול' – אחד או שניים?
- 503 יג. סיכום

IV. סיכום ומסקנות: ההגדה ופרק ערב פסחים –  
התפתחות ועריכה

506 יד. מהגדת דור החורבן ועד הגדתנו

509 טו. לעריכתו של פרק ערב פסחים במשנה ובתוספתא והיחס ביניהן

עיונים משלימים

518 א. יציאת מצרים בקידוש היום ובתפילה: בין שבת למועדים

518 1. הצגת הבעיה

519 2. סוגיית הבבלי: מימרה ופירושה

522 3. כיצד משמשים שבת ומועדים זכר ליציאת מצרים?

528 4. מה טעם אין בתפילת השבת זכר ליציאת מצרים?

533 ב. שירה לנוכח אבדן האויב: מסורות וגלגוליהן

533 1. מה בין 'בנפל אויבך אל תשמח' לבין 'באבד רשעים רנה'?

533 לשיטות התנאים

537 2. 'ומי חדי קב"ה במפלתן של רשעים'? בין אמוראים לעורכי

537 הסוגיה

537 (א) סוגיה והרכבה

541 (ב) מי הם 'מעשה ידי' ש'טובעים ביס'?

546 3. כלום יש לישראל להימנע משמחה במפלת הרשעים?

551 ג. 'מה נשתנה' לשיטת הרמב"ם

551 1. הצגת הבעיה

553 2. הצעת פתרון

556 רשימות קיצורים

556 כתבי יד שנרשמו בקיצורים

558 כתבי עת וסדרות שנרשמו בקיצורים

560 ספרות המחקר

584 מפתח המקורות

617 מפתח כללי



עמ' 15 ב מתוך הגדת קאופמן (כ"י A 422),  
בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים



### III. מדרש 'ארמי אבד אבי' – בין הגדת ארץ ישראל לאחותה הבבלית

#### יא. מדרשה של הגדת ארץ ישראל – טיבו ומשמעו

1. 'לא על ידי שליח' – האומנם ניתן לשלול את תפקידו של משה בגאולה?

מדרש ההגדה שלנו ידוע – הוא מתעכב ליד כל קטע פסוק בכל ארבעת הפסוקים ודורשו בדרכים מגוונות (כדלהלן יב); ברם, מדרש ההגדה הארץ ישראלי קצר בהרבה, ולשני הפסוקים האמצעיים לא הוצמד בה מדרש כל עיקר. נביא כאן מדרש זה, אך לשם הבהרתו של מהלך הרעיונות נפתח מיד לאחר קושיות 'מה נשתנה'<sup>1</sup>:

'בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם וגו' ויעקב ובניו ירדו מצרים'.  
ברוך שומר הבטחתו לישראל ברוך הוא, שהקדש מחשב את הקץ לעשות מה שאמר לאברהם אבינו בין הבתרים, שנאמר 'ויאמר לאברהם ידוע תדע כי גר יהיה וגו' ארבע מאות שנה'.

היא שעמדה לאבותינו ולנו, שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו, אלא בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו – והקב"ה מצילינו מידם.  
צא ולמד מה ביקש לבן הארמי לעשות ליעקב אבינו, שפרעה הרשע לא גזר אלא על הזכרים ולבן ביקש לעקור את הכל, שנאמר 'ארמי אבד אבי'.  
'וירד מצרימה' – אנוס על פי הדבר.<sup>2</sup>

'ויגר שם במתי מעט ויהי שם לגוי גדול עצום ורב וירעו אותנו המצרים ויענונו ויתנו עלינו עבודה קשה. ונצעק אל ד' אלהי אבותינו וישמע ד' את קולינו וירא

1 בין סיום 'מה נשתנה' לכתובי יהושע מצויה ברוב הגדות ארץ ישראל הנחיה המועתקת מן המשנה: 'לפי דעתו שלבן אביו מלמדו, מתחיל בגנות ומסיים בשבח ואומר'. הנוסח דלהלן מועתק ביסודו מכתב היד שהרפ"ס פליישר, תפילות הקבע, עמ' 545-546, בציון חילופים מעטים.

2 במקצת הגדות ארץ ישראל נוסף כאן: 'ראה חיבתו של אבינו יעקב' וכו', וכן להלן, לאחר 'עצום ורב': 'ראה חיבתן של ישראל' וכו'. על תוספת זו ראה רובנר, גרסה חדשה, עמ' 445-450.

את ענינו ואת עמלינו ואת לחצינו'.

'ויוציאנו ד' ממצרים' – לא על ידי מלאך, לא על ידי שרף, לא על ידי שליח,<sup>3</sup>  
אלא הקב"ה בעצמו.<sup>4</sup>  
'ביד חזקה' – שתיים, 'בזרוע נטויה' – שתיים, 'ובמורא גדול' – שתיים, 'ובאותות'  
– שתיים, 'ובמופתים' – שתיים; אילו עשר המכות שהביא המקום ברוך הוא על  
המצריים במצרים, ואלו הן וכו'.

לאחר מכן באה בהגדות ארץ ישראל פסקת 'ואותנו הוציא משם',<sup>5</sup> ומכאן  
מימרת רבן גמליאל שבקבוצתיה פתיחת ההלל והלל גופו. נמצא שהפסקה  
שהועתקה לעיל היא עיקרו של חלק ה'מגיד' בהגדת ארץ ישראל, ויש לנו  
לעמוד על מגמתו.

דרשה אחרונה, המוציאה את עשר המכות מלשון הכתוב הרביעי, פשוטה  
היא;<sup>6</sup> אך לעומתה הדרשות העיקריות שבפתח הפרשה ובסיומה, מעוררות  
קשיים של ממש. ונפתח בדרשת 'לא על ידי מלאך' וכו'. לכאורה אין זו אלא  
דרשה סטנדרטית; שהרי מטבע זה, 'לא על ידי מלאך ולא על ידי שליח', רווח  
במרדכי התנאים בהקשרים שונים. כך, לדוגמה, בעניינינו שנינו במכילתא,  
מסכתא דפסחא, פרשה ז (עמ' 23):

3 על תוספת במקצת הגדות קדומות למתכונת המקורית, הכוללת צלע רביעית,  
'הדיבר', ראה גולדשמידט, עמ' 45 הע' 60; ספראי, עמ' 11. תיבות 'לא על ידי  
שליח' נשמטו בכ"י נירנברג (ראה חילופי הנוסח בהגדה שלמה על אתר, עמ' מג),  
אך הן מצויות בכל הנוסחים העתיקים (ולא כניסוחם של ספראי, עמ' 140).

4 כך מסתיימת הדרשה בעדיה הקדומים; ראה גולדשמידט, עמ' 44 הע' 60; דה לנג',  
טקסטים, עמ' 45; רובנר, גרסה חדשה, עמ' 427 (וראה גם שם, עמ' 432); פליישר,  
תפילות הקבע, עמ' 546. בשאר הגדות נוספה לכך ראייה מן הכתוב בשמ' יב, יב  
(ואפשר שהוא על פי המכילתא דלהלן): 'שנאמר "ועברתי בארץ מצרים בלילה  
הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה ובכל אלהי מצרים אעשה  
שפטים אני ד'". למגמתה של תוספת זו ראה להלן עמ' 465 והע' 24. ועל כך  
עוד נוספה בהגדות שלנו דרשה חוזרת: 'ועברתי בארץ מצרים – אני ולא מלאך,  
והכיתי כל בכור בארץ מצרים – אני ולא שרף, ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים  
– אני ולא השליח, אני ד' – אני הוא ולא אחר'. אך הדרשה החוזרת ליתא ברוב  
ההגדות הקדומות; ראה לדוגמה ספראי, עמ' 140. תיבת 'בעצמו' מתחלפת בעדי  
הנוסח: 'בכבודו', 'בעצמו ובכבודו' (או להפך). לצורת 'הוא בכבודו' ראה בראשית  
רבה נג, ו, עמ' 560; דברים רבה מהד' ליברמן, עמ' 14; תנחומא, בוכר, בראשית  
ל. והמשמעות – אצלנו ובשאר המקומות – היא שלמרות כבודו, הוא עצמו עסק  
בכך.

5 מקורה של אמירה זו בדברי רבא בפסחים קטז ע"ב, אלא שבשאלת מיקומה על סדר  
ההגדה נולדו שיטות שונות, ראה לעיל עמ' 451 הע' 160.

6 עניינה המנוגד של דרשה נוספת על כתוב זה, המצויה דווקא בהגדות בכל, יתבאר  
להלן יב, 3-5.

‘והכיתי כל בכור’ (שמ’ יב, יב) – שומע אני על ידי מלאך או על ידי שליח?  
ת”ל ‘וד’ הכה כל בכור בארץ מצרים’ – לא על ידי מלאך ולא על ידי שליח.<sup>7</sup>

וכך גם בהקשרים אחרים, כגון זו ששנינו שם, מסכתא דשבתא, פרשה א  
(עמ’ 340):

‘ואתה דבר אל בני ישראל לאמר’ (שמ’ לא, יג), את<sup>8</sup> – לא על ידי מלאך ולא  
על ידי שליח.

כיו”ב מצינו בספרי לדברים, פסקה מב (עמ’ 88):

‘ונתתי’ (דב’ יא, יד) – אני, לא על ידי מלאך ולא על ידי שליח.<sup>9</sup>

וכן שם, פסקה שכה (עמ’ 376):

‘לי נקם ושלם’ (שם לב, לה) – אני נפרע מהם בעצמי, לא על ידי מלאך ולא על  
ידי שליח, כענין<sup>10</sup> שנאמר ‘ועתה לך ואשלחך אל פרעה’, ואומר ‘ויצא מלאך ד’  
ויך במחנה אשור’.<sup>11</sup>

7 בקטע אוקספורד שנדפס בידי כהנא, קטעי מדרשי הלכה, עמ’ 11, נוסף: ‘ולא על  
ידי השרף’, ויחידאה הוא; הואיל ובשאלת ‘שומע אני’ וכו’ גם קטע זה אינו גורס  
‘שרף’, סביר שאין כאן אלא השפעת ההגדה, כפי שהעירני מנחם כהנא. וראה גם  
במקבילה שבמכילתא, שם, יג, עמ’ 43. המפרשים האריכו ביחס שבין הברייתות,  
המנוגדות זו לזו בדרכי הדרשה (ראה סיכום הדברים אצל ר”ר ביטראן, מדות  
טובות למכילתא, שם, עמ’ קצב-קצד, וראה גולדין, מדרש, עמ’ 166-168); אך  
תוכן המדרש זהה, והוא החשוב לענייננו.

8 כך הוא לנכון בקטע אנטונין (כהנא, קטעי מדרשי הלכה, עמ’ 151); והשווה הערת  
הורוביץ על אתר, אף שגרסה זו לא עמדה בפניו. וכך מפורש גם במכילתא דרשב”  
המקבילה, עמ’ 221. יש להעיר שבקטע אנטונין האמור תחילת הפסוק היא: ‘וידבר  
ד’ אל משה לאמר’ – כנוסח השומרוני, ולא כנוסח המסורה (‘ויאמר ד’). לשאלה  
הכללית של נוסחי מקרא המשתקפים בכתבי יד של מדרשי הלכה ראה כהנא, נוסח  
מקרא.

9 לביאורה שלדרשה זו ראה גולדין (לעיל הע’ 7), ואין כאן מקומו.  
10 במדרש תנאים לדב’ לב, לה, עמ’ 201 (ממדרש הגדול לשם, עמ’ תשכה): ‘לא כשם  
שנאמר בפרעה וכו’ ולא כשם שנאמר בסנחריב’ וכו’. הלשון מבואר יותר, אך ברי  
שכך ממש כוונת הספרי.

11 וראה עוד אבות דר’ נתן, נו”ב פ”א, עמ’ 2: ‘משה קבל תורה מסיני – לא מפי  
מלאך ולא מפי שרף, אלא מפי מלך מלכי המלכים הקב”ה’. זוהי דוגמה נאה  
ליישום דרכי מדרש הכתובים – ב’מדרש’ על משנה ראשונה (אבות א, א: ‘משה  
קבל תורה מסיני’) שנדרש בידי בעלי משנה אחרונה שבאבות דר’ נתן. השווה ספרי  
שמחת הרגל, עמ’ 94 והע’ 31. וראה קיסטר, עיונים, עמ’ 137 הע’ 106, שכבר ציין  
למקבילה שבספרי זוטא לבמ’ יא, ח, עמ’ 276: ‘פה אל פה אדבר בו – מלמד שלא  
היתה נבואתו על ידי מלאך’. דרשה זו מקורית, ולכך אין כאן ‘שרף’, שאינו מוסיף

אף בענייננו לכאורה מנצל הדרשן את הייתור שבאזכור 'ד' (האמור כבר קודם בסמוך) כדי להטעים שהגאולה נעשתה בידי ד' לברו.<sup>12</sup> ברם, השוואתו של מדרש ההגדה למקבילותיו דלעיל מעלה שלושה הבדלים – שניים תבניתיים ואחד תוכני. מבחינת מתכונת המדרש, בולט הדבר שרק בהגדה מצויות שלוש חוליות (מלאך, שרף ושליח), ואילו המקבילות אינן פוקדות את השרף, ודי להן במלאך ובשליח. ואף זו: בהגדה המדרש אינו מסתפק בשלילה ('לא על ידי...'), אלא מוסיף אף את צד החיוב ('אלא הקב"ה בעצמו'); המקבילות ברובן מסתפקות בשלילה, לאחר שהחיוב מצוי כבר בכתוב הנדרש עצמו. להלן ניזקק למשמעם של הבדלים אלה.

אך עיקר שכרה של השוואת מדרשה של ההגדה למקבילותיו הוא בחידוד התמיהה שמעלה תוכן מדרשה של ההגדה. כי בעוד שהקביעות שבמקבילות אינן מעוררות כל תמה, לפי שבלעדיותו של ד' (ובמקום אחד – של משה) באותם עניינים מתקבלת בפשטות, הרי בענייננו המקראות חלוקים להדיא על דרשת ההגדה. אשר לשלילת תפקידו של מלאך ביציאת מצרים, הרי מקרא מלא הוא, הקובע את ההפך: 'וישלח מלאך ויוציאנו ממצרים' (במ' כ, טז)! ויש לזכור שלשון כתובנו, 'ויוציאנו ד' ממצרים', אינו מופיע עוד בתורה, הוא או דומה לו, אלא בשני מקומות: בדברים ו, כא ובכתוב בכמדבר. לפני בעל המדרש ריחף אפוא בלא ספק כתוב זה – ולא בא אלא להוציא הימנו; הכיכוד?

במקורות התנאיים שבידינו לא נתפרש הכתוב 'וישלח מלאך', ובמדרשי האגדה האמוראיים ביארוהו כמכוון למשה רבנו;<sup>13</sup> וביאור זה אינו מועיל לשיטת המדרש שבהגדה: מדרשנו בא להטעים כי יציאת מצרים לא נעשתה

לעניין; אבל אבות דר' נתן נו"ב בנה כנראה את 'מדרשו' על משנת אבות בהשראת נוסח ההגדה, ומכאן ה'שרף'; ואילו 'שליח' שבהגדה אינו עניין לכאן – הרי משה הוא השליח. וראה להלן.

12 גולדשמידט, עמ' 45, סבור שדי בכך להסבר מדרשנו, ולא העמיד על קשייו דלהלן. מאידך, השגתו של ליונשטם על גולדשמידט, שהמדרש לא נסתמך על ייתור 'ד' אלא על הכתוב בשמ' יב, יב, מיוסדת על אי היכרותו את נוסח המדרש הראשוני כפי שהובא לעיל, שאין בו אלא הכתוב בדברים; ראה ליונשטם, מסורת, עמ' 93 הע' 36.

13 ראה ויקרא רבה א, א, עמ' ב, ובמקבילות שנרשמו שם. ביאור זה מצאנו גם במכילתא דרשב"י לשמ' כג, כ, עמ' 219: "'הנה אנכי שולח מלאך לפניך" – זה נביא; ברם, פסקה זו לא נכללה בידי רד"צ הופמן במהדורתו למכילתא דרשב"י (פפד"מ תרס"ה), לפי שסבר שאין מקורה במכילתא; מלמד הוא שכללה מדעתו, על יסוד הערתו הכללית של אפשטיין, שבמדרש הגדול נשתמרו כאן 'עוד ברייתות (אמנם מסופקות)' (הערות מלמד שם). אך באשר לדרשתנו, כבר ציין מרגליות במהדורתו למדרש הגדול שם, עמ' תקמה, למקורותיה המסתברים – ואלה אינם תנאיים. ועדיין צ"ע.

אלא בידי ד' לברו; לא רק מלאך נשלל כאן, אלא גם 'שליח', הלא הוא משה;<sup>14</sup> מה יעשה אפוא בכתוב המפורש התולה את יציאת מצרים במלאך?<sup>15</sup> אפשר שבעלי המדרש שבהגדה פירשו את הכתוב בכמדבר כדברים המיועדים – לפי כלל ההקשר שם – למלך אדום דווקא: לאוזני משמיעים ישראל שהניצחון על פרעה לא היה זקוק להתערבותו של ד'; די היה באחד ממלאכיו<sup>16</sup> כדי להתגבר על כל עוצמתה של מצרים – ומכאן אזהרה רבתי לאדום, שעומות עם אלוהי ישראל אינו כדאי לו. אך כל זה כלפי אדום; ואילו הכתוב 'יוציאנו ד' ממצרים', הנאמר בידי מביא הביכורים לפני ד', וכידי אומר ההגדה על שולחן הפסח, יש לו להידרש על צד האמת: רק ד' לברו הושיענו, ולא שיתף בזה את מלאכיו. אם יש ממש בהצעה זו, נמצינו נשכרים מדרש חדש לכתובנו מימות בעלי המדרש שבהגדה.

ברם, אם די בהסבר זה, או כיו"ב,<sup>17</sup> באשר לשלילת המלאך, לא כן באשר לשלילת השליח. כי הטענה שיציאת מצרים לא נזקקה כלל לשליח הרי אינה נסתרת רק ממקרא בודד בעל הקשר מובחן: סיפור יציאת מצרים כולו מיוסד על שליחותו של משה להוציא את ישראל ממצרים. כך כבר בתחילת מינויו הראשון של משה: 'ועתה לכה ואשלחך אל פרעה והוצא את עמי בני ישראל ממצרים' (שמ' ג, י), וכך ממשיך לשון שליחות בכל הסיפור. כיצד אפוא נוצרה דרשתה החולקת של ההגדה – העומדת בסתירה חזיתית לכללו של הסיפור המקראי?<sup>18</sup>

- 14 ראה על כך להלן בסמוך.
- 15 גולדשמידט, עמ' 35, מעיר: 'המקרא שבכמדבר כ, טז... פירושו בעניין אחר'. וברי שאין בהערה שתומה זו כדי ליישב את העניין; וכבר נסתייג ליונשטם (לעיל הע' 12) מדברי גולדשמידט, עיין שם. מפרשי ההגדה הצביעו על המדרש שבויקרא רבה דלעיל הע' 13 (ראה הגדה של פסח תורת חיים, עמ' קה-קה), וכבר נתבאר שאין בזה יישוב לשיטת ההגדה, השוללת אף 'שליח'.
- 16 השווה המיוחס ליונתן על אתר: 'ושרד חד ממלאכי שירותא והנפקנא ממצרים'. לייחוד גישתו של המיוחס ליונתן באשר למלאכים ראה שנאן, תרגום ואגדה, עמ' 120-128.
- 17 מן המפרשים יש שביארו כי לשון 'יוציאנו' מוסב על הקב"ה, והמלאך לא נשלח אלא להודיע שהקב"ה יוציאם (ראה הגדה של פסח תורת חיים, עמ' קה-קז); והוא כמובן דוחק גדול, אך אין הכרע שבעל ההגדה לא סבר כן. פינקלשטיין, א, עמ' 306 הע' 31, מייחס ביאור זה לתרגום השבעים לבמדבר שם, אך אין למצוא שם יסוד לכך. לשיטות מדרשיות החולקות על מדרש ההגדה וסבורות שיציאת מצרים אמנם נעשתה בידי מלאך, ראה להלן הע' 19.
- 18 במקום אחד אין המקרא מזכיר את מעורבות משה כעניין מובן מאליו, אלא אף מטעים אותה בהדגשה: 'ובנביא העלה ד' את ישראל ממצרים' (הר' יב, יד). וראה פסיקתא רבתי, 'ויקח אליהו', יג ע"א: 'כך פתח ר' תנחומא (בי ר' אבא): "ובנביא העלה ד' את ישראל ממצרים" – זה משה... משה גאלם ממצרים בשליחות, ועתה